

O'ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

ISSN 2181-922X

2022 Vol. 1

www.navoiy-uni.uz
www.uzlc.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN

LANGUAGE AND CULTURE

2022 Vol. 1

**www.navoiy-uni.uz
www.uzlc.navoiy-uni.uz**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov

Bosh muharrir o'rinbosarlari: Zaynobiddin Abdirashidov

Mas'ul kotib: Ozoda Tojiboyeva

Tahrir kengashi

Ahmadali Asqarov, Abdulaziz Mansur, Akmal Saidov, Akmal Nur, Adham Ashirov, Nizomiddin Mahmudov, Hamidulla Dadaboyev, Samixon Ashirboyev, Bahodir Karimov, Aftondil Erkinov, Baxtiyor Mengliyev, Uzoq Jo'raqulov, Sulton Normamatov, Murtazo Sayidumarov, G'aybulla Boboyorov, Nozliya Normurodova, Abdi Mamatov, Nodir Jo'raqo'ziyev.

Tahrir hay'ati

Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Maria Sabtelni (Kanada)
Frederik Bressand (Fransiya)	Timur Kocaoğlu (AQSH)
Ingeborg Baldauf (Germaniya)	Almaz Ülvi (Ozarbayjon)
Mark Toutant (Fransiya)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Rochelle Almeida (AQSH)	Xisao Komatsu (Yaponiya)
Akrom Habibullayev (AQSH)	Emek Üşenmez (Turkiya)
Valeriy S. Xan (O'zbekiston)	Abdulvahap Kara (Turkiya)
Eunkyoung Oh (Janubiy Koreya)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Oqilxon Ibrohimov (O'zbekiston)	Dilorom Ashurova (O'zbekiston)
Shodmon Vohidov (Tojikiston)	Darya Jigulskaya (Rossiya)

“O'zbekiston: til va madaniyat” jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief:

Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editors in Chief:

Zaynabiddin Abdirashidov

Executive secretary:

Ozoda Tajibaeva

Editorial board

Ahmadali Asqarov, Abdulaziz Mansur, Akmal Saidov, Akmal Nur, Adham Ashirov, Nizomiddin Mahmudov, Hamidulla Dadaboev, Samixon Ashirboev, Bahodir Karimov, Aftondil Erkinov, Bakhtiyor Mengliev, Uzoq Juraqulov, Sulton Normamatov, Murtazo Sayidumarov, Gaybulla Babayarov, Nozliya Normurodova, Abdi Mamatov, Nodir Jurakuziev.

Editorial Committee

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	Maria Subtelny (Canada)
Frederique Bressand (France)	Timur Kozhaoglu (USA)
Ingeborg Baldauf (Germany)	Almaz Ulvi (Azerbaijan)
Marc Toutant (France)	Tanju Seyhan (Turkey)
Rochelle Almeida (USA)	Hisao Komatsu (Japan)
Akram Habibullaev (USA)	Emek Üşenmez (Turkey)
Valeriy S. Khan (Uzbekistan)	Abdulahap Kara (Turkey)
Eunkyung Oh (South Korea)	Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Oqilkhon Ibrohimov (Uzbekistan)	Dilorom Ashurova (Uzbekistan)
Shodmon Vohidov (Tajikistan)	Daria Zhigulskaya (Russia)

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Samixon Ashirboyev

Alisher Navoiy nasriy asarlari matnida gaplarni chegaralashga doir.....6

Baxtiyor Abdushukurov

Alisher Navoiy asarlaridagi etnonimlar.....19

Zulxumor Xolmanova

Omonimlar – tafakkur omili.....30

Sanjar Mavlyanov

O'zbek tili diplomatik terminlari tizimida semantik munosabatlar.....45

Elyor Xonnazarov

O'zbek tilshunosligida zamonni ifodalovchi grammatik shakllar tasnifi...55

Adabiyotshunoslik. Tarjimashunoslik

Tanju Seyhan

Ali Şir Nevâyî ve Kalem.....66

Muhittin Gümüş

Bâbürnâme'nin edebî tür açisinden özellikleri.....78

Fan. Ta'lim. Metodika

Dilnavoz Yusupova

"Xamsa" dostonlarini o'qitishda zamonaviy texnologiyalar va metodlardan foydalanish ("Farhod va Shirin" misolida).....89

San'at

Oqilxon Ibrohimov

Nazm va navo xususida.....104

CONTENT

Linguistics

Samikhan Ashirboev

Alisher Navoi's prose text is about limiting sentences.....6

Bakhtiyar Abdushukurov

Ethnonyms in the works of Alisher Navoi.....19

Zulkhumor Kholmanova

Homonyms – a factor of wisdom.....30

Sanjar Mavlyanov

Semantic relations in the system of diplomatic terms of the
Uzbek language.....45

Elyor Khonnazarov

Classification of Grammatical Tense in Uzbek Linguistics.....55

Literature. Translation studies

Tanju Seyhan

Ali Şir Nevâyî and Pen66

Muhittin Kumush

Features of Baburname as a literature genre.....78

Science. Education. Methodology

Dilnavoz Yusupova

Modern technologies and use of methods (in the example
of "Farhod and Shirin").....89

Art

Oqilkhon Ibrohimov

About poetry and melody.....104

Alisher Navoiy asarlaridagi etnonimlar

Baxtiyor Abdushukurov¹

Abstrakt

Mazkur maqolada buyuk mutafakkir hazrati Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan qavm, urug', qabila, elat, xalq, millat nomlari xususida so'z boradi. Shuningdek, etnonimlar tarix taqozosi bilan vujudga kelgan bo'lib, muayyan axborotni yetkazish uchun xizmat qilishi, asta-sekinlik bilan o'sha jamoa yashaydigan hudud nomiga aylanishi haqida fikr yuritiladi. Ayni paytda, maqolada so'z mulkining sohibqironi Alisher Navoiy asarlarida ifodalangan etnonimlarni tadqiq etish xalq va millatning hayot kechirgan manzillari, turmush tarzi, kelib chiqishi, etnogenezi aniqlashga yordam berishiga e'tibor qaratilgan. Zero etnonimlar tarixi, qo'llanishi, tarqalishi va hozirgi holatini o'rganish etnik tarix, etnogenez, lingvogenez hamda onomastika muammolarini hal etishga ko'maklashadi.

Kalit so'zlar: *millat, etnonim, etnik tarix, etnogenez, lingvogenez, onomastika.*

Kirish

Ma'lumki, *to'p, to'par, shox, tira, jamoa, toifa, avlod, qavm, urug', qabila, elat, xalq, millat* nomlari etnonimlar deb yuritiladi. Ular tarix taqozosi bilan vujudga kelgan bo'lib, muayyan axborot tashiydi. Kishilar bir necha ming yillar davomida ayrim-ayrim holda urug' bo'lib, keyinchalik hududiy-dialektal umumiylik hosil qilib, qabila-qabila sifatida shakllangan. Urug', qabila nomlari - etnonimlar asta-sekinlik bilan o'sha jamoa yashaydigan hudud nomiga aylanib qoladi. Ba'zan etnonimlar asosida qaysi hududda qanday urug' yoki qabila vakillari istiqomat qilganini bilish mumkin. Binobarin, Alisher Navoiy asarlarida qo'llanishda bo'lgan etnonimlarni tadqiq etish xalq va millatning hayot kechirgan manzillari, turmush tarzi, kelib chiqishi, etnogenezi aniqlashga yordam beradi.

¹*Abdushukurov Baxtiyor Bo'ronovich* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: abdushukurov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-6964-0714

Iqtibos uchun: Abdushukurov, B. B. 2022. "Alisher Navoiy asarlaridagi etnonimlar". *Ozbekiston: til va madaniyat* 1: 19–29.

Uyg'ur etnonimi haqida

Alisher Navoiy "Vaqfiya" asarida **uyg'ur** qavmi va ularning kotiblik faoliyatini alohida tilga oladi: "*Uyg'uriy*" *sifot baxshilar va "uyg'ur" chargalik yaxshilar* [АНАТИЛ 1983 (III), 283].

Mahmud Koshg'ariy **ujg'ur** etnonimini **jumul** va **taqut** qabilalari orasida keltirib o'tadi [Кошғарий 1960 (I), 64]. Uyg'urlarning tillari toza turkchadir, lekin o'zlari bir-birlari bilan so'zlashadigan boshqa bir tillari ham bor. Yozuvda kitobning bosh qismida ko'rsatilgan 24 harfli turkcha yozuvni qo'llovchilar, xatlarini shu yozuv bilan yozadilar [Кошғарий 1960 (I), 65]. "Devonu lug'otit turk" asarida mazkur so'zning kelib chiqishi borasida quyidagi xabar keltiriladi: "Zulqarnayn uyg'ur viloyatiga yaqinlashgach, turk xoqoni unga to'rt ming kishini yo'lladi. Ular qalpoqlarining patlari xuddi yovvoyi qushlar qanotidek. Ular o'q otishga juda mohir edilar. Orqadan ham oldindan otganday o'q otar edilar. Zulqarnayn bularga hayron qoldi. Inon xudxo'rand – bular o'z ovqatlarini o'zi topib yeyuvchi, birovga muhtoj emas. Chunki ov bulardan qochib qutila olmaydi. Qachon xohlasalar, tutib yeydilar. So'ng o'lka Xud Xo'r atalib ketgan, "xu" u ga almashgan, **Udxo'r** bo'lgan. Keyinchalik yana o'zgargan, uyg'ur bo'lgandir" [Кошғарий 1960 (I), 491].

XIV asrda yashagan mashhur Sharq tarixchisi Rashididdin Fazlulloh Qazviniiy (Hamadoniy) "Jome'-at tavorix" asarida ko'rsatishicha, O'g'iz o'zining otasi va ayrim og'a-inilari bilan musulmonchilikni qabul qilish masalasida janjallashib qoladi. Orada urush chiqadi. Ana shu urushda ba'zi qabilalar O'g'iz bilan birga harakat qiladilar, O'g'iz o'ziga qo'shilgan va qarashgan ana shunday qabilalarni **uyg'ur** deb atagan [Doniyorov 2017, 24].

Abulg'oziyning "Shajarayi turk" asarida uyg'ur eli va etnonimi etimologiyasi haqida quyidagi mulohazalarni o'qiymiz: ***Uyg'urning** ma'nosi yopishkur temak bo'lur. Ayturlar sut uyudi. Sut erkaninda biri birindin ayrilur. Uygandin so'ng ayrilmas. Uyudi, ya'ni yopushti. Taqi ayturlarkim imomg'a uydu. Imom o'ltursa o'ltura turur, tursa tura turur, bas yopishqani bo'lur. Andaq ayta tururlar kim Mo'g'ul yurtinda ikki tog' bo'lur. Uzuni kun tug'shidi kun botishga benihoyat ulug' tog'lar turur. Birisining oti To'qratabuzluq va taqi birining oti Uskunluq. Tangrim bu ikki tog' orasinda, Mo'g'ul yurtining kun botishinda taqi bir tog' bor turur. Ani Qut tog' derlar. Bu aytilgan tog'larning orasinda bir yerda oqaturg'an o'n soy bor turur. Bir yerda to'qquz soy, barchasi ulug' suvlar turur. Qadim **uyg'ur** eli shul soylarning orasinda o'ltururlar erdi* [Абۇлғозий 1992, 32].

Bundan tashqari, "Devon" **tat** so'zi ham uyg'urlarga nisbatan

qo'llanganiga guvoh bo'ldik: *tat – tot*. Chunonchi, bu haqda shunday maqol bor: *tatig' közrä tikäniñ tubra – totning ko'ziga ur, tikanni tubidan uz*. Yag'ma, tuxsilar nazdida bu so'z islom dinini qabul qilmagan uyg'urlardir. Men buni o'z shaharlarida ulardan eshitdim [Кошғарий 1961 (II), 325].

Tatar etnonimi haqida

Tatar etnonimi “Devonu lug'otit turk” asarida Rumga yaqin qabilalardan biri sifatida **yabaqudan** so'ng qayd etilgan [Кошғарий 1960 (I), 64]. Tatarlar yaboqular bilan qo'shni turishini ko'rsatuvchi yana bir dalil ayrim xos so'zlarda ularning sherikligidir. Masalan, **tar** leksemasi yaboqu va tatarlar so'zi ekani uqtirib o'tiladi: **tar** – kichik suvlarda qo'llanadigan oddiy qayiq. Bu shundayki, bir necha meshlar damlanib shishiriladi. So'ng og'zi bog'lanib, bir nechasi bir-biriga birlashtiriladi. Suv ustida tomga o'xshash bir narsa hosil qilinadi. So'ng uning ustiga o'tirilib, suvdan o'tiladi. Shuningdek, qamish va shoxlardan ham shunday narsa yasaladi [Кошғарий 1963 (III), 162].

Rashiddinning ta'kidicha, tatar qavmi qadimdan beri mavjud, ilgari 70 ming uy bo'lgan, boshqalarga xiroj to'lab kelgan. Ko'pincha tatar avlodlari o'zaro urishib yurganlar. Lekin ular o'zaro birikib, shuningdek, **do'rbani** (do'rman), **soljuvut** va **qatog'an** kabilar birlashib ittifoq tuzgach, ancha martabaga erishgan va ayrim boshqa turk qabilalari ham ularga qo'shilib o'zlarini **tatarlar** deb atay boshlaganlar [Doniyorov 2017, 27].

Atama Mirzo Ulug'bekning “To'rt ulus tarixi” asarida “Totor tabaqasi zikri”da keltirilgan: “Tarix muharrirlarining tahririga ko'ra totorlar sakkiz sho'baga bo'linadilar” [Улуғбек 1994, 41]. Etnonim Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” asarida quyidagi jumla tarkibida uchraydi: *Chun totor kuffori Xorazmga yetibturlar* [АНАТИЛ 1984 (III), 247].

Abulg'oziy **tatar** eli xususida to'xtalib, shunday yozadi: *Aning oti qadimda va bu vaqtda ham mashhur turur. Qadim yetmish ming evlik erdilar. Ko'p uruq erdilar. Har qaysisi falon elmiz teb ayturlar erdi. Har uruqlari boshqa-boshqa har yerda o'ltururlar. Ammo yaxshilari va ko'praki Xitoyga yaqin* [Абулғозий 1992, 34].

Ayni paytda, “Shajarayi turk” asarida **mo'g'ul-tatar** birikmasi borasida ham ma'lumot aks etgan: *Tatar birlan mo'g'ul ikkisi saf tortib urushtilar. Mo'g'ul g'olib kelib, ulug'larin qilichdin o'tkarib kichiklarin banda qildilar. To'rt yuz ellik yil bo'lg'anda qonini va molini oldi. Taqi ota yurtinda o'lturdi. Ul yerda o'lturg'an turk xalqining uruqlarining ichinda tatardin ko'pi va tug'ushlisi bo'lmas erdi. Arkanakun-*

din chiqib, tatarni qirib ota yurtida o'lturg'andin so'ng mo'g'ul tatar yerina barcha ellarga bosh bo'ldi [Абулғозий 1992, 30].

Mo'g'ul etnonimi haqida

Hazrat Navoiy o'zining "Vaqfiya" asarida **mo'g'ul** etnonimidan istifoda qilgan: *...va shomning mushkbo'y siyoh jurdalari subhning mug'ulchin chobuksuvori turktozidin emin* [АНАТИЛ 1983 (II), 407]. Mazkur so'z Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" asarida qayd etilgan ma'noda uchraydi: *Mo'g'ul va totor katta-kichigi lashkari istiqboliga chiqdi* [Улғбек 1994, 48]. Bu qavm nomini Abulg'oziy Bahodirxon ham ayni shaklda qo'llagan: **Mo'g'ul** *eli evlarin va mollarin bir yerga yig'ib, cheriki evlarining oldinda o'r qazib o'lturdilar* [Абулғозий 1992, 28]. *Asl lafz mo'g'ul mungul turur. Avomning tili kelmaslikidin bora-bora mo'g'ul tedilar. Mungning ma'nosin barcha turk bilurlar, qayg'u ma'nosina turur. Ulning ma'nosi soda dil, ya'ni qayg'uli soda temak bo'lur* [Абулғозий 1992, 17].

Rashididdin "Jome'-at tavorix" asarida **mo'g'ul** deb ataluvchilar haqida gapirganda "hozirgi vaqtda mo'g'ul deb ataluvchi" bu elatlarning nomi ilgari bunday emas edi", deb aniq aytib ketgan va ular ichida *jalayir, sunit, tatar, merkit, qurlavut, tulas, tumat-bulagachi (bulg'ochin), keremuchin, urasut, tamg'alik, torg'ut (torgut), o'yrot (oyrat), bargut (burqut), ko'ri (qo'ri), tilingut, uryankat, kurkat, sukayit* kabilalarni ko'rsatib o'tadi.

Ikkinchi bo'limda esa "yuqoridagi singari tekisliklarda joylashgan va yaqin davrda **mo'g'ul** nomini olgan xalqlar" deb bular qatorida *kerayit, nayman, ungut, tengut, bekrin (bahrin), qirg'iz* qavmlarini e'tirof etadi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, o'sha vaqtda Chingizxonning siyosiy birlashmasiga kirgan turkiy xalqlarning hammasi mo'g'ul deb atalgan. Rashididdin *ergune-kun* degan qabila (urug') to'g'risida gapirar ekan, "Mo'g'ul so'zi ular urug'ining nomi bo'lib qoldi. Endi ular shu nomni mo'g'ullarga o'xshash boshqa xalqlarga ham tarqatib yuribdi. Chunki bularning boshqa xalqlar bilan aralashuvi mo'g'ullar davriga to'g'ri kelgan edi. Aslida esa bu keyingi xalqlar turklardir", deydi. Shu bobga berilgan fikrlarni xulosalar ekan, muallif "shunday qilib, endilikda turklarning katta qismi mo'g'ullar deb ataladigan bo'lib qoldi", - deb yozadi.

Ikkinchidan, Rashididdin aslida mo'g'ullarning juda oz bo'lganligini tilga olib, haqiqiy mo'g'ullardan kelib chiqqan elatlar qatorida *nukus, uryankat, qo'ng'iro't, ikras, o'lkunit, quralas, eljigin, kun-kulayut, o'rtaut, qo'nquton, orulat, kilingut, ko'njun, ushin, sulduz,*

eldurkin, boyovut va kingit kabi 18 ta qabilani sanab o'tadiki, bular ichida ham kelib chiqishi jihatidan, bizningcha, mo'g'ul bo'lmaganlari bor, *chunki nukus, qo'ng'iroq, quralas, orulat, ushin, sulduz, boyovut* kabi qabilalarning nomlari ham ularning kelib chiqishi jihatidan turkiy xalqlar ekanligidan guvohlik berib turibdi.

Uchinchidan, kitobning 102-betidagi "Har xil urug'lar ulug'ligi va qadrini o'zlarini mo'g'ullarga qo'shish bilan belgilay boshladilar. Chunki Chingiz va uning urugi mo'g'ul atalar edi. Ana shuning uchun ham *jalayir, tatar, o'yrat, unqut, kerayit, nayman, tangut* kabi qabilalarning qadimgi vaqtlarda mo'g'ullarni tan olmaganligiga qaramasdan endi maqtanib o'zlarini hozirgi vaqtda mo'g'ulga qo'shib hisoblaydilar" degan so'zlar ham tasdiqlaydi [Doniyorov 2017, 24]. Aytish joizki, "Shajarayi turk" asarida ham shunga yaqin mulohazaga duch kelamiz: Ba'zi ellar Mo'g'ulga panoh kelturub, mo'g'ul bo'lmasalar ham mo'g'ulmiz teb, o'zlarini mo'g'ulga qo'shdilar [Абулғозий 1992, 30].

Rashididdin yuqoridagi fikrini davom ettirib, "ular (yuqoridagi sanalgan qabilalar)ning hozirgi avlodlari o'zlarini qadimgi vaqtlardan beri mo'g'ullarga qo'shilib ketgan, deb xayol qiladilar. Holbuki, bunday emas, balki qadimda mo'g'ullarning o'zlari ham cho'llarda yashovchi turkiy xalqlarning bir bo'lasi bo'lgan, xolos", deb yozishi kishini mo'g'ullarning o'zi ham turkiy xalqlarning bir bo'lasi ekan, - degan xulosa chiqarishga olib keladi [Doniyorov 2017, 24].

Turkman eli xususida

Taniqli lug'atshunos Mahmud Koshg'ariy **türkmen** – bular o'g'uzlardir, deb so'z yuritadi. Bu nom bilan atalishda ularda bir hikoya-rivoyat bor: Zulqarnayn Samarqanddan o'tib, turklar shahriga qarab yo'l olgan vaqtlarda turklar shohi Shu deb atalgan yosh bir odam edi. U katta qo'shin egasi edi. Balasog'un yaqinidagi Shu shahrini mazkur shoh fath qilgan, qurdirgan edi. Bu shaharda har kun beklar uchun uch yuz oltmish marta dovul chalinar edi. ...Zulqarnayn kelgach, shahar ahli unga idrokli odamlar ko'rindi. Ularda turklarning nishonasi bor edi. Ulardan so'ramasdan ilgariyoq **turkmonand** dedi. Shundan so'ng bu atama shu kungacha ularga nom bo'lib qoldi. Aslida ular 24 qabiladir [Кошғарий 1963 (III), 419-422]. Darhaqiqat, "Devon"dagi turkmanlar haqidagi izohlar ularning tili o'g'uzlarga yaqinligidan dalolat beradi. Biroq turkmanlarning muayyan qismi boshqa qabilalarga qo'shilib, ularning tili ham ana shu qavmlar tiliga moslashib ketgan. Masalan: *er äwdin tashiqti* – odam uydan tashqariga chiqdi. Bu so'z yag'mo, tuxsi, qipchoq, yaboqu

va *ba'zi turkman urug'lari tilidadir* [КошҒарий 1963 (III), 460]. **Turkman** etnonimi eski o'zbek tili manbalari, jumladan, Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" asarida "qabila, el" ma'nosini ifodalagan:

*Navoiy, ista mazohirda chehrayi maqsud,
Agar vagar chig'atoy, yo'qsa turkman-u xalaj.*
[АНАТИЛ 1984 (III), 258].

O'rganilayotgan atama XVII asrda ham ayni semada qo'lanishda davom etganini "Shajarayi turk" asaridan bilib olish mumkin: *Amu suvining yoqasinda ekin ekib o'lturg'an uch uruq turkman bor erdi. Ani uch el derlar erdi: Xizir elining adaqlisi, ali eli va tevachi* [АбулҒозий 1992, 128].

Turkiy ellar va qavmlar xususida

Hazrat Navoiy o'z asarlarida **chigil** qavmini turkiy ellardan biri sifatida e'tirof etadi. Ya'ni mutafakkir "Saddi Iskandariy" dostonida Iskandarning yurishida, Movarounnahrda chigil, yag'mo nomlarini tilga oladi:

*Chigil birla Yag'modan aylab ubur,
Nechukkim chamandin sabovu dabur*
[АНАТИЛ 1984 (III), 455].

Mazkur etnonim dastlab Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida ko'zga tashlanadi: *negü ter ešitgil biliglig čigil* [DTS,145]. Mahmud Koshg'ariy ushbu leksema xususida quyidagicha ma'lumot beradi: **chigil** – uch xil turkiy qabilalar nomi:

1. Barsag'an quyisidagi Qujas shaharchasi tevaragida yashovchi ko'chmanchilar.

2. Tiroz yaqinidagi shaharchada yashovchilar ham **chigil** deb ataladilar. Shunday atash asoslidir. Chunki Zulqarnayn arg'ular shahriga yetganda qattiq yomg'ir yog'ib, yerlar loy, botqoq bo'lib ketgan va Iskandar yurolmay qiynalgan. U xafa bo'lib, forsiycha "in chi gil ast" – bu qanday loy, bundan qutulolmaymiz, deb g'azablangan. Keyin u yerda bir bino qurishga buyurdi, so'ngra Chigil deb nomlanuvchi qo'rg'on barpo qilindi. U yerda yashovchi turkiy qabilalar ham shu nom bilan (chigiliy) ataldilar. Shundan bu nom har yoqqa tarqaldi. O'g'uzlar diyori u yerga chegaradosh edi va va ular chigillar bilan har vaqt urushardi, hatto oralaridagi xusumat bugunga qadar davom etib kelmoqda. O'g'uzlar chigillarga o'xshab kiyinib, ularning urf-odatlarini qiluvchi turklarni ham chigil deb ataydilar, ya'ni ular Jayxundan yuqori Chingacha bo'lgan yerlarda yashovchi turkiy

qabilalarning barchasini ham “chigil” deb ataydilar, bu xatodir.

3. Qashg’arda bir qancha qishloqlarda yashovchi turkiy qabilalar ham chigil deb ataladi. Bular ham bir qavmdan tarqalgandirlar [КошҒарий 1960 (I), 264]. Abulg’ozi Bahodirxon bu so’zni kishi ismi tarzida qo’llaydi: *Turklar ichinda kim ba’zi rasmlar bor, andin qoldi. Turkning to’rt o’g’li bor erdi. Avval To’tak, ikkinchi Chigil, uchinchi Barsachar, to’rtinchi Imloq* [Абулғозий 1992, 15].

Tarixiy, jumladan, tilshunoslik manbalarida “qipchoq” etnonimi etnogenezi qadimgi turkiy qabilalardan biri sifatida qaraladi. Xususan, XI asr turkologi Mahmud Koshg’ariy lug’atida **qipchoqlar** qadimiy qavmlardan deb izohlanadi. Tavar shahri va Qashg’ar yaqinidagi bir shaharcha ularga tegishli bo’lgan. “Devon”da ko’rsatishicha, **bulan** – qipchoqlar mamlakatida bo’ladigan katta gavdali vahshiy hayvon, uni ovlaydilar. Uning bandsiz idish shaklli, osmonga qarab chiqqan shoxi bor. Unda qor, yomg’ir suvlari to’planadi. Urg’ochisi erkagining, erkagi esa urg’ochisining shoxidan engashib suv ichadi [КошҒарий 1960 (I), 314; II, 391]. Rashididdinning “Jome’-at tavorix” asarida berilishicha, O’g’iz itboqar (etboqar) qabilasidan yengilib, orqaga chekinayotgan vaqtda eri urushda o’lgan bir xotinni to’lg’oq tutib qoladi. Katta bir daraxtning kavagida ko’zi yoriydi. Buni eshitgan O’g’iz xotinga achinib, bolani o’ziga o’g’ilikka oladi va ismini **Qipchoq** deb qo’yadi. Qipchoq so’zi turkcha “**qobiq**” so’zidan olinib, barcha qipchoqlar ana shundan tarqalgan [Doniyorov 2017, 25]. Mirzo Ulug’bekning “To’rt ulus tarixi” asarida ham ayni mazmundagi fikr ilgari suriladi [Улуғбек 1994, 50-51]. Etnonimning keyingi davrda qo’llanishda bo’lganini Alisher Navoiy asarlaridan bilib olish mumkin: **qipchoq/qifchoq**: *Birida Buzurjmehr o’lturur erdi, birida qaysari Rum va birida qifchoq xoni* [АНАТИЛ 1985 (IV), 52]. “Shajarayi turk”da qipchoq elining mavqeyi va yashash manzillari haqida shunday qaydlarga duch kelamiz: *Turk elinda ul el otini ko’targan besh uruq turur teb, uyg’ur, qiniqli, qipchaq, qalach, qorluq. Kipchaq — Tin yea Atil va Yoyiq; bu aytilg’an suvlarning orosinda o’lturdilar* [Абулғозий 1992, 31].

Eski o’zbek adabiy tili, jumladan, Alisher Navoiy ijodida **jalayir** etnonimi kuzatiladi: *...boyriliq ayyomida xizmatkorliq qilg’on jonsiporlar va “jaloyir” g’avg’osi va “qavchin” alolosi mavjud erdi...* [АНАТИЛ 1983 (I), 560]. Juda ko’p tarixchilar jalayir qabilasini kelib chiqish jihatdan noto’g’ri ravishda mo’g’ullardan sanaydilar. Holbuki, Rashididdin o’z asarida uqtirib o’tganidek, **jalayir** aslida turkiy qabila bo’lib, so’nggi vaqtlarda bu qavm mo’g’ullar birlashmasiga qo’shilgach, mazkur nom bilan atala boshlagan. Chingizxon va undan

keyingi davrlarda ham jalayirlardan ko'pgina amir va beklar chiqqan. Muallif jalayir qabilasini 10 ta kichik uruqqa ajratadi: *jot (yot, bego-na), to'qarovun, qo'niqsovut, qumsovut, uyot, nilkon, qo'rqin, to'langit, turi (to'ri), shanqavut* [Doniyorov 2017, 27].

Atama "To'rt ulus tarixi" asarida qayd etilgan shakl va ma'no-da ko'zga tashlanadi: *Jalayir qavmi kattalari uzr so'rash uchun keldilar...* [Улуғбек 1994, 71]. Abulg'ozi Bahodirxon jalayirlarning qadimiy ellardan ekanini ta'kidlab, shunday so'z yuritadi: *Uruqlari ko'p erdi. Bir necha uruqlari bir kishini aqa qilib bir yurtida o'lturur erdilar. Ko'pragi mo'g'ul yurtinda O'tan tegan yerda o'ltururlar erdi. Bir karrat xitoydin lashkar kelib, jalayir xalqining bir yerda o'lturgan ko'p jamoatni qirib, o'lja asir qilib qaytib ketdi. Chopilg'an elning och va aruqi yemakka nimarsalari yo'qliqdin sahroyi piyozning tubin qazib yer erdilar* [Абулғозий 1992, 42].

XIV asr tarixchisi Rashiddin "Jome'-at tavorix" asarida xabar berishicha, **sulduz** qabilasi Chingizxon toyjuvutlar bilan urushgan paytda unga ko'maklashgan. Bu qabiladan ko'plab amirlar chiqqan [Doniyorov 2017, 32]. Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" asarida etnonim o'z ma'nosida qo'llangan:

*Navoiy sevdi bir lo'lini, kezdik rub'i maskunda,
Agar arlot, agar barlos, agar tarxon, agar sulduz*

[АНАТИЛ 1985 (III), 121].

Abulg'oziy atama to'g'risida quyidagi talqinni bayon qiladi: Ma'lum bo'lsunkim bu xonlarning oti xon turur. Mamlakat maslahatida hech ixtiyori yo'q turur. Taqi Sulduzning umarolari kim alarni cho'ponilar derlar. Bu elning ham so'nggi mo'g'ul turur [Абулғозий 1992, 102].

Mahmud Koshg'ariy Tiroz yaqinidagi Yag'mo shahrida yashovchi **jag'ma** qabilasini bir necha joyda **tuxsilar** bilan birga qalamga oladi: "Tillarning yengili o'g'uzcha, eng to'g'risi, yaxshisi – **jag'ma, tuxsi** kabilarning tili..." [Кошғарий 1960 (I), 66]. Bu, o'z navbatida, yag'molarning qadimiy qavmlardan ekanini va tuxsilar bilan hudud hamda til jihatdan yaqinligini anglatadi. Hatto kasb-hunarda ham ularga yaqinligiga oid ma'lumotlar bor. Buni "Devon"dagi Bista so'zi izohida yaqqol aks etgan: "*Bista* – savdogarlarni uyi (saro-yi)ga qo'ndiradigan odam ismi. U savdogar molini sotishga yordam beradi, uni mehmon qiladi, uning mol (qo'y)larini to'playdi, boqadi. Savdogar ketar vaqtida yigirma qo'y hisobiga xizmat haqqiga bir qo'y oladi. **Tuxsi, jag'ma, chigil** qabilalarida ham shunday. Ularda buni o'z ko'zim bilan ko'rdim" [Кошғарий 1963 (III), 79].

Alisher Navoiy asarlarida **yag'mo** fonetik varianti uchraydi:

*Turfa ko'rgilki zumrai islom,
Agar soldi farang yag'mosi.*

[АНАТИЛ 1984 (III), 602].

Abulg'ozī Bahodirxonning "Shajarayi turk" asarida atama antroponim sifatida gavdalanadi: *Ul choqda Kashmir podishohining oti Yag'mo erdi. Kashmirning mahkam tog'lari va ulug' suvlari ko'p bo'lur. Yag'mo anga orqa berib, O'g'uzxong'a boqinmadi. Bir yil urush tilar. Ikki tarafdin ko'p kishilar o'ldi. Oqibat Kashmirni oldi. Yag'moni o'lturdi* [Абулғозий 1992, 22].

"Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"da **xalaj** etnonimi qabila nomi tarzida tavsiflangan:

*Navoiy, ista mazohirda chehrai maqsud,
Agar vagar chig'atoy, yo'qsa turkmanu xalaj.*

[АНАТИЛ 1984 (III), 258].

"Devonu lug'otit turk" asarida mazkur urug'ning kelib chiqishi xususida muayyan fikr ilgari suriladi. Jumladan, shoh va uning qo'shinlari bilan birga ketish uchun ulov topa olmay, yigirma ikki kishi oilalari bilan u yerlarda qolib ketgan edi. Bu yigirma ikki oila ular orqasidan yov borishi yoki o'z joylarida qolishi haqida maslahat qilayotgan edilar, ularning yoniga ikki kishi kelib qo'shildi. Oilalari ham ular bilan birga edi. Ular charchab qiynalgan, og'ir yuk ko'tarishdan terga tushgan edilar. Qo'shin ketidan borish-bormaslik to'g'risida kengashtilar. Ikki oila ularga aytdi: Ey odamlar, Zulqarnayn yo'lovchi odamdir. Bizning yerlarda qolmay, o'tib ketadi. O'z yerimizda qolamiz. Ular ikki oilaga aytdilar: **qal ach**, shu yerda turinglar, och qolinglar, demakdir. So'ng ular **xalaj** deb aytilganlar. Xalachlarning asli shudir. Ular ikki qabiladir [Кошғарий 1963 (III), 421-422].

Rashididdinning e'tirof qilishicha, O'g'iz Isfahonni olgandan keyin orqaga qaytib ketayotganida bir xotin yo'lda farzand ko'radi. Lekin ayol och bo'lgani bois uning ko'kragida sut paydo bo'lmaydi. Eri yegulik topib kelaman deb orqada qoladi va bir amallab qashqirning og'zidan bir tustovuqni olib keladi. O'g'iz uning ortda qolganidan achchig'lanib, unga qarab, **sen qol och**, ya'ni **sen och qol** deb xitob etgan. Shundan keyin undan tarqagan kishilar ushbu nom bilan yuritilgan [Doniyorov 2017, 25-26].

"Shajarayi turk" asarida etnonim **qalach** shakli kuzatiladi: *Xo'tanning hokimi Qalach uruqindin Qilich Qora otli ani tutub o'lturdi. Taqi xotuni va o'g'lon ushoqini Sangunning boshini Chingizxong'a yubordi* [Абулғозий 1992, 53].

Xulosa

Umuman olganda, etnonimlar qadimiy atamalar bo'lib, qimmatli tarixiy va tilshunoslikka doir ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida qo'llanishda bo'lgan etnonimlar evolyutsiyasini kuzatish, uning kelib chiqishini tushuntirish etnik migratsiya yo'llari, madaniy va lingvistik aloqalarni kuzatish imkonini beradi. Qolaversa, etnonimlar tarixi, qo'llanishi, tarqalishi va hozirgi holatini o'rganish etnik tarix, etnogenez, lingvogenez hamda onomastika muammolarini hal etishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

- АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. Т. I. Э.Фозилов таҳрири остида. Тошкент: Фан.
- АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1983. Т. II. Э.Фозилов таҳрири остида. Тошкент: Фан.
- АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1984. Т. III. Э.Фозилов таҳрири остида. Тошкент: Фан.
- АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1985. Т. IV. Э.Фозилов таҳрири остида. Тошкент: Фан.
- Абулғозий. 1992. *Шажараи турк*. Тошкент: Чўлпон.
- ДТС – *Древнетиюркский словарь*. 1969. Ленинград: Наука.
- Маҳмуд Кошғарий. 1960. *Девону луғотит турк*. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I. Тошкент: Фан.
- Маҳмуд Кошғарий. 1961. *Девону луғотит турк*. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. II. Тошкент: Фан.
- Маҳмуд Кошғарий. 1963. *Девону луғотит турк*. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. III. Тошкент: Фан.
- Дониёров, Х. 2017. *Ўзбек халқининг шажара ва шевалари*. Тошкент: Наврўз.
- Мирзо Улуғбек. 1994. *Тўрт улус тарихи*. Тошкент: Чўлпон.

The ethnonyms expressed in the works of Alisher Navo'i

Bakhtiyar Abdushukurov¹

Abstract

This article is about the people of tribes, clans, nations used in the work of the great thinker Alisher Navoi. Including the names of people, it is also believed that ethnonyms are formed by the demands of the history and serve to convey the certain information, gradually becoming the name of the area in which the community lives. At the same time, the article focuses on the study of ethnonyms expressed in the works of Alisher Navoi, the owner of the word property, which helps to determine the addresses, lifestyle, origin, ethnogenesis of the people and nation. The study of the history, use, distribution and current state of ethnonyms help to solve the problems of ethnic history, ethnogenesis, linguogenesis and onomastics.

Key words: *nation, ethnonym, ethnic history, ethnogenesis, linguogenesis, onomastics.*

References

- ANATIL – *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. 1983. T. I. E.Fozilov tahriri ostida. Toshkent: Fan.
- ANATIL – *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. 1983. T. II. E.Fozilov tahriri ostida. Toshkent: Fan.
- ANATIL – *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. 1984. T. III. E.Fozilov tahriri ostida. Toshkent: Fan.
- ANATIL – *Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati*. 1985. T. IV. E.Fozilov tahriri ostida. Toshkent: Fan.
- Abulg'oziy. 1992. *Shajarayi turk*. Toshkent: Cho'lpon.
- DTS – *Drevnetiyrurkskiy slovar*. 1969. Leningrad: Nauka.
- Mahmud Koshg'ariy. 1960. *Devonu lug'otit turk*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. T. I. Toshkent: Fan.
- Mahmud Koshg'ariy. 1961. *Devonu lug'otit turk*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. T. II. Toshkent: Fan.
- Mahmud Koshg'ariy. 1963. *Devonu lug'otit turk*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. T. III. Toshkent: Fan.
- Doniyorov, X. 2017. *O'zbek xalqining shajara va shevalari*. Toshkent: Navro'z.

¹Bakhtiyar B. Abdushukurov – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-mail: abdushukurov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-6964-0714

For citation: Abdushukurov, B. B. 2022. "The ethnonyms expressed in the works of Alisher Navo'i". *Uzbekistan: Language and Culture* 1: 19–29.